

Restauratie De Crane-orgel in de Hervormde Kerk te Waspik (I)

Het orgel voor 2014.

Na de restauratie van 2014/2015.

De imposante grote Hervormde Kerk te Waspik beschikt over een bijzonder orgel. Eén van de weinige orgels gebouwd door de orgelmaker Matthæus de Crane uit Culemborg, en als twee druppels water lijkend op het orgel dat de Gemertse orgelmaker Matthias Verhofstad in 1719 bouwde voor de Grote of Barbarakerk te Culemborg. De orgelmaker Hans van Rossum restaureerde in 2014/2015 dit orgel van De Crane. Peter van Dijk was als orgeladviseur bij dit project betrokken en Wim Diepenhorst als orgeladviseur van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Gerard de Jongh gaf het Waspikse orgel zijn oorspronkelijke kleur terug. Op zaterdag 30 mei jl. werd het orgel gepresenteerd en officieel in gebruik genomen waarbij zowel Wim Diepenhorst als Peter van Dijk het orgel bespeelden.

HISTORIE VAN DE KERK

Het van oorsprong katholieke Waspik, waarvan de parochiekerk de beeldenstorm aan zich voorbij zag gaan, kreeg na 1572 te maken met de invloeden van de watergeuzen. In het nabij gelegen Geertruidenberg werd na de inname door de prins van Oranje de eerste protestantse eredienst gehouden. De bezetting in 1589 door de Spanjaarden duurde tot 1593. In de gehele streek zag je toch de protestantse invloeden toenemen. Na het Twaalfjarig Bestand, de jaren 1609 tot 1621, werd door de Staten van Holland in de hele regio de katholieke eredienst verboden, wat tot gevolg had dat de

WIM VAN DER ROS (TEKST EN FOTOGRAFIE, TENZIJ ANDERS VERMELD)

kerken door de protestanten werden overgenomen.

Dat gold ook voor de laatgotische kruiskerk van Waspik, daterend uit de 15^e eeuw.

De inmiddels opgerichte hervormde gemeente van Waspik kreeg in 1618 zijn eerste eigen predikant: dominee Casparus Nusius. In de kerk dateren twee koperen lezenaars en een koperen doopbekkenhouder uit het begin van de 18^e eeuw. In de tweede helft van de 18^e eeuw kreeg de kerk twee fraai gesneden houten portalen (vervaardigd door Petrus Verhoeven uit Uden) en zijn huidige orgel (1767), alsmede de kansel en eiken doophek (eveneens Petrus Verhoeven 1770/1771). Ook de psalmborden zijn van de hand van Petrus Verhoeven.

De klok werd in 1774 gegoten door Alexius Petit en zijn zoon Henricus. Daarnaast treffen wij in de kerk een aantal grafzerken uit de 16^e en 17^e eeuw alsmede een gedeelte van een romaans doopvont uit de 12^e of 13^e eeuw. Van Floris Franciscus Cousebant, heer van Waspik, en zijn vrouw Elisabeth Julia Jacoba van Wassenaar hangen ook rouwkassen aan de oostelijke wand.

Eind 18^e eeuw telde de hervormde gemeente 389 leden, de katholieke parochie 1287. De roomsen eisten hun vroegere kerk op, maar in 1804 werd door koning Lodewijk Napoleon de kerk definitief aan de hervormde gemeente toegewezen. De katholieken eisten naar de verhouding 2/3^e van de kerkelijke goederen op en bouwden in 1840-1841 hun naastgelegen nieuwe Bartholomeuskerk.

De kerk werd in 1959 gerestaureerd en nu recent gerenoveerd.

HET DE CRANE-ORGEL

De Culemborgse organist Matthæus de Crane leverde in 1767 een nieuw orgel voor de Hervormde Kerk te Waspik. De Crane was als orgelmaker vermoedelijk autodidact en nam het werk van Matthijs Verhofstad die het Culemborgse orgel bouwde, als voorbeeld voor Waspik. Wij vinden in het ontwerp van het instrument van Waspik veel herkenbare elementen uit

De Hervormde Kerk van Waspik.

Culemborg. Het orgel met hoofdwerk en onderpositief heeft achterkantbespeling.

Op het gedenkpaneel van orgelbouwer Matthæus de Crane boven de klaviatuur, lezen we:

“MATTHÆUS DE CRANE Me Fecit, en heeft my 't eerst by den Godsdienst bespeelt 17-67.”

Het orgel werd, zoals aangegeven op het – onder het positief – aangebrachte schild, *“Ingewijd*

Door den predikant Petrus Groen, uit Colosn 3 vers 10 den 21 Juni 1767”.

Het orgel kostte f 2.400,-. Voor het snijwerk, vervaardigd door Petrus Verhoeven uit Uden, werd f 275,- betaald en voor het schilderwerk door Johannis van der Mast, *“mees-*

terschilder te Gorcum”, f 600,-. In het kerkarchief vinden we in 1769 daarover o.a. de volgende passage: *“Betaelt aan Joost Kleyn wegens het afhalen van het orgel te Cuylenburg een vershot aan tol en paspoort. Betaelt aan Jan Willems ten behoeve van Petrus Verhoeven, wegens het maken van het sneywerk van het orgel f 275,-. Betaelt aan Jan Voets, wegens het overbrengen van het sneywerk tot het orgel een vershot aan tol en paspoort.”*

Opvallend zijn de aan het orgel aangebrachte schilden. Boven het positief is het alliantiewapen van Floris Franciscus Cousebant, heer van Waspik, 1735-1799, aangebracht. Hij was getrouwd met Elisabeth Julia Jacoba van Wassenaar. De beide familiewa-

Klaviatuur voor restauratie.

Kistpedaal voor restauratie

pens worden geflankeerd door een griffioen en een leeuw. Op de zijtoren van het positief treffen we de wapens van A. Buys en A.C.V. Andel.

LOTGEVALLEN DOOR DE EEUWEN HEEN

In zijn *Kronyk* schrijft Nicolaas van Hirtum dat hij in 1783 aan het orgel van Waspik werkte: "... *repareerde ik de orgel in de gereformeerde kerk tot Waspik die merkelijk verbeeterde.*" Aan de binnenzijde van de orgelkas tekende Van Hirtum op: "*Schoongemaakt en herstelt door Nicolaas van Hirtum ...*". Opmerkelijk is het bijzondere kistpedaal van dit orgel. Is dat aan Van Hirtum toe te schrijven? Bekend is dat Van Hirtum veelal een kistpedaal toepaste. Deze zijn echter altijd robuust uitgevoerd met koperen toetsbeslag. Dit kistpedaal is welhaast fragiel te noemen met zijn smalle en korte onder- en boventoetsen.

N.A. Knock gaf in 1788 in zijn *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Organen* over dit orgel aan:

"*Het Orgel alhier in de GEREFORMEERDE KERK, met 2 Hand-Clavieren, en één aangehangen Pedaal, heeft navolgende stemmen. ... Dit Werk is gemaakt door M. de Crane, Orgelmaker te Kulenburg, in 1767.*" Knock vermeldt ook de dispositie, zij het met enige evidente foutjes.

De orgelmaker Naber herstelde het orgel in de jaren 1851/1852. Uit het bewaard gebleven contract blijkt dat er toen niets aan de dispositie is gewijzigd. Wel werd vermoedelijk de

klank van enkele fluitregisters enigszins aangepast aan de smaak van de tijd door het hier en daar verhogen van opsnedes.

In 1920 werd aan het orgel gewerkt door A.S.J. Dekker te Goes. Daarbij is de stemtoonhoogte ½ toon verhoogd door inkorten en deels opschuiven van het pijpwerk.

Voorts werden de manualen en de manuaalkoppeling vernieuwd. De Sexquialter van het hoofdwerk werd opgeofferd om een registertrekker te hebben voor deze koppeling. Vermoedelijk was er oorspronkelijk een schuifkoppeling, het kan echter niet worden uitgesloten dat er tot 1920 in het geheel geen manuaalkoppeling aanwezig was. Ten slotte werd ook de intonatie gewijzigd, onder meer door het toevoegen van kernsteken. De oorlogsschade aan het orgel, waardoor het onbespeelbaar was geworden, werd in 1952 hersteld door de fa. G. van Leeuwen & Zonen. Dit betrof met name het vernieuwen van enkele te zeer beschadigde frontpijpen in het onderpositief en een algehele vernieuwing van de windvoorziening (motor, zakbalg en schokbalgjes).

Gedenkbordje van de restauratie-1957.

Een algehele restauratie vond plaats 1957-1958 door D.A. Flentrop. Hierbij werd o.m. de Sexquialter III van het hoofdwerk gereconstrueerd en de kelen van de Trompet 8 vt ingrijpend gewijzigd. In 1981 vond bij herstel door Flentrop een herintonatie plaats.

In het volgende nummer meer over de restauratie door Hans van Rossem en een speel- en klankindruk van Jamie de Goei. Het recent gerestaureerde De Crane-orgel in Waspik kreeg zijn middentoonstemming terug. Veel organisten en orgelliefhebbers hebben nog een zekere 'koudwaternvrees': hoe ga je om met deze, in Nederland nog tot in de 19^e eeuw toegepaste stemming? Reden om op zaterdag 24 oktober a.s. in Waspik een middagworkshop over middentoonstemming te organiseren. Zie verder 'Uit de orgelwereld' op blz. 2.

Drie 'handtekeningen' van hen die aan dit orgel werkten

Tableau Matthæus de Crane.

De 'handtekening' van Petrus Verhoeven op het snijwerk.

'Schoongemaakt en herstelt door Nicolaas van Hirtum, orgelmaker in Waalwijk, 1783'.

Restauratie De Crane-orgel in de Hervormde Kerk te Waspik (2)

Met een mini-hijskraan worden de zware delen opgetakeld.

Het optakelen van de klavieren.

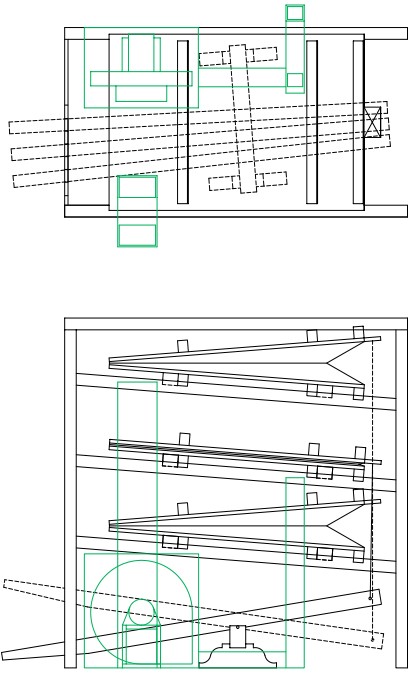

De hoofdwerkklade wordt op zijn plaats gelegd.

In het vorige nummer beschreven we de geschiedenis van het Matthæus de Crane-orgel in de Hervormde Kerk van Waspik. In het volgende artikel komt de restauratie door Hans van Rossum aan de orde en krijgt u een visuele indruk van wat er bij de opbouw allemaal komt kijken. Ten slotte geeft Jamie de Goei een speel- en klankindruk van het gerestaureerde orgel.

WIM VAN DER ROS (TEKST EN FOTOGRAFIE)
JAMIE DE GOEI (SPEEL- EN KLANKIMPRESSIE)
HANS VAN ROSSUM (WERKTEKENINGEN)

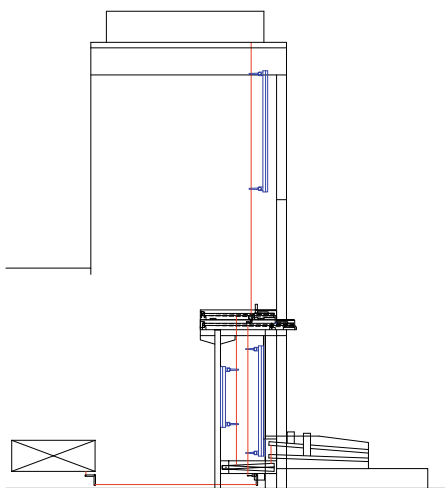

Boven- en dwarsaanzicht van de gereconstrueerde balgstoel met zijn drie balgen. Tijdens de ingebruikname werd de wind getreden door Erik Stolk, één van de medewerkers van Hans van Rossum.

DE HUIDIGE RESTAURATIE

Het mag opvallend genoemd worden dat dit orgel van De Crane in grote lijnen door de eeuwen heen zonder grote veranderingen gaaf bewaard is gebleven.

Voor wat betreft de windvoorziening werd op basis van de windvoorziening van het Verhofstadt-orgel in Culemborg een reconstructie gemaakt van een balgstoel met drie balgen. Bij de windkanalen kon de maatvoering worden teruggevonden bij de Cis-lade van het hoofdwerk en bij de positief-lade. Ook kon aan de hand van een reparatie in de vloer de maat van het kanaal naar de balg herkend worden.

De verbinding tussen de C- en Cis-laden van het hoofdwerk werd gereconstrueerd naar de oorspronkelijke situatie van Culemborg.

Zowel de register- als de speelmechaniek is grotendeels origineel. De pedaalmechaniek is vermoedelijk uit 1957/'58. Van het onderpositief is alleen het wellenbord origineel. Bij de restauratie in 1957/'58 zijn ook de

Positief-lade met mechaniek.

armpjes en de dokken met vilt ingevoerd. Bij de huidige restauratie is de gehele speelmechaniek waar nodig gereconstrueerd, is het vilt verwijderd en zijn de armpjes vernieuwd. De messing draaipunten zijn passend gemaakt in het hout.

Van de klavieren zijn de manualen van Dekker aangepast aan een 18^e-eeuwse maatvoering en van nieuwe bakstukken en profielen van notenhout voorzien. Het manuaal voor het onderpositief werd van balans- naar staartklavier teruggebouwd, terwijl de manuaalkoppeling nu (weer?) als schuifkoppeling is uitgevoerd. De pedalaanhang is nieuw vervaardigd naar Van Hirtum-voorbeelden.

De in 1957/'58 gewijzigde registermechanieken van het hoofdwerk zijn naar hun oorspronkelijke constructie en maatvoering hersteld.

Voor wat betreft de registers hebben de knoppen weer hun originele notenkleur gekregen en zijn – op basis van sporen van spijker gaatjes in de orgelkas – nieuwe registerplaatjes gemaakt met een gouden belettering.

In de windladen werden veranderingen aangetroffen welke een directe invloed hadden op klank en stem-

Detail gerestoreerde toetsmechaniek.

ming. Zo waren in 1957/'58 dekplaten aangebracht en werden in de laden verroeste spijkers aangetroffen. Bij de reconstructie van de laden zijn o.a. sponsels, dammen en slepen nieuw gemaakt en werd de oorspronkelijke bevestiging van de ventielen hersteld. Een deel van de ventielen en van de voorlagen, de fundamentbalk, stokken, pijpenplanken en pulpetenplanken, alsmede een deel van de conducten en de vervoerstokken van het front konden als origineel behouden blijven. Waar conducten loodcorrosie vertoonden zijn ze uiteraard vernieuwd. Bij de restauratie door Flentrop in 1957/'58 was het pijpwerk op de oorspronkelijke plaatsen teruggezet. Aan de fontpijpen kon nu de oorspronkelijke toonhoogte worden vastgesteld. Daarom moest veel pijpwerk naar de nu lagere toonhoogte worden ver-

lengd. Waar nodig werd pijpwerk uitgedekt. De kelen van de Trompet 8 vt waren te zeer beschadigd om weer te kunnen gebruiken. Daartoe zijn nieuwe kelen gemaakt en de oude, vanwege de bijzondere makelij, bij het orgel bewaard. De Sexquialter 3 st van het hoofdwerk uit 1957/'58 is gehandhaafd.

Voetopeningen en kernliggingen zijn gecorrigeerd en de later (vermoedelijk door Dekker) aangebrachte kernsteken zijn waar mogelijk uitgewreven. Zowel bij de houten als bij de metalen gedekte pijpen zijn de stoppen/hoeden van leer voorzien.

Het uiterlijk van het orgel heeft een ware metamorfose ondergaan. De voordien witgeschilderde kas kreeg zijn oorspronkelijke kleurstelling terug. Een prachtige mahonie-imitatie werd aangebracht door restauratieschilder Gerard de Jongh. Ook de orgelbank kreeg zijn originele blauwe kleurstelling terug.

De kas is inclusief het snijwerk in eigen beheer door de opdrachtgever gerestaureerd. Dat geldt ook voor de stoelbekleding van de nieuwe balgstoel.

De Hervormde gemeente te Waspik heeft met de restauratie van zijn

Hoofdwerkklade met verlengd pijpwerk van de Sesquialter.

orgel een herboren 'De Crane' teruggekregen. Qua technische aanleg, qua uiterlijk, maar zeker ook qua klank. Voor de klank- en speelimpresie bespeelde Jamie de Goei dit orgel een aantal keren. Zijn verslag leest u aansluitend. Gemeente, orgelmaker, adviseur en restauratieschilder mogen geccomplimenteerd worden met dit prachtige resultaat.

Detail gerestaureerde orgelkas.

David "met losse handen".

De gerestaureerde orgelbank met inscripties.

BRONNEN

Hans van Rossum, *Verantwoording restauratie van het door Mattheus de Crane in 1767 gebouwde orgel staande in de Hervormde Kerk van Waspik*; Wijk en Aalburg, 19 mei 2015.

Frans Jespers, *Repertorium van orgels en orgelmakers in Noord-Brabant tot omstreeks 1900*; Het Noordbrabants Genootschap, 's-Hertogenbosch, 1983.

Hans van Nieuwkoop (eindredactie), *Het historische orgel in Nederland 1726 - 1769*; NIVo, Amsterdam, 1997.

N.A. Knock, *Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen, Groningen, 1788*; herdruk, Sneek, 1968.

Website van de kerk:

www.hervormdegemeentewaspik.nl

Mondelinge en schriftelijke gegevens van Peter van Dijk, Utrecht 2015.

Waspik, Nederlands

Hervormde Kerk

Bouwer: Mattheus de Crane, 1767

Restauraties: D.A. Flentrop, 1957/1958; Hans van Rossum, 2014/2015

Hoofdwerk (C-d³)

Bourdon	16 vt
Prestant d	16 vt
Praestant	8 vt
Holpyp	8 vt
Octaaf	4 vt
Hoffluyt	4 vt
Super Octaaf	2 vt
Woudfluit	2 vt
Mixtuur	4 st
Cimbaal	3 st
Sexquialter d	3 st
Cornet d	4 st
Trompet b/d	8 vt

Positief (C-d³)

Holpyp	8 vt
Dwarsfluyt d	8 vt
Praestant	4 vt
Fluit	4 vt
Octaaf	2 vt
Quint	1½ vt
Sexquialter d	2 st

Pedaal (C-c¹)

Aangehangen

Koppelingen:

H.W. – O.P. B/D

Tremulant

Stemming: middentoon

Toonhoogte a¹ = 413 Hz bij 18° C

Speel- en klankimpressie

Het orgel van Waspik was voor de huidige restauratie qua klank een orgel waarvan vermoed kon worden dat het ooit erg mooi geweest moet zijn. Na de restauratie blijkt dat inderdaad het geval! Het instrument dat weinig karakter had, heeft nu heel veel karakter. De middentoonstemming, de toonhoogte (a¹ = 413 Hz) en de gereconstrueerde windvoorziening dragen daar in grote mate aan bij. De klank is ontspannen en komt nergens, ook niet in een plenum-registratie, geforceerd over terwijl die in kleine en grote registraties de ruimte mooi vult. Vrijwel alle pijpen spreken snel en soepel aan. Een enkele prestantpijp op het hoofdwerk en een enkele prestantpijp van het positief geven wat bijgeluid bij het aanspreken, maar storend is dat nooit. Ook enkele registertrekkers laten wat geluid horen bij het opentrekken en sommige zouden net wat soepeler kunnen lopen. Het hoort echter bij een historisch orgel en heeft zo z'n charme. De geluiden van de toetsmechaniek van het hoofdwerk daarentegen zijn bij de speeltafel naar mijn smaak iets te nadrukkelijk aanwezig. Tel daarbij op dat het orgel aan de achterkant wordt bespeeld, waardoor je als bespeler de prachtige klank van het instrument vanaf de speeltafel niet ten volle kunt horen.

Het positief daarentegen is juist voor de bespeler van het instrument een genot voor het oor. De pijpen bevinden zich dichtbij de speeltafel. De mechaniek is kort en het positief laat zich – mede door het staartklavier – dan ook erg direct bespelen. De organist heeft volledige zeggenschap over de aan- en afspraak van de pijpen en kan hierdoor heel precies articuleren. Op het hoofdwerk is het toucher van het orgel fundamenteel anders. Hoewel het instrument geen groot instrument is, heb je bij het bespelen van het hoofdwerk het gevoel met een veel groter instrument te maken te hebben. Het toucher van het hoofdwerk voelt flink zwaarder: je voelt dat er langere afstanden worden

overbrugd. Voor de grootte van het instrument speelt het hoofdwerk ons inziens net wat te zwaar. Het verschil tussen de beide klavieren went echter snel. Wanneer de nieuwe schuifkop-pel wordt gebruikt, verandert het toucher nauwelijks ten opzicht van ongekoppeld spel op het hoofdwerk. Wat erg plezierig is, is dat het toucher over de gehele breedte van het klavier – zowel op hoofdwerk als op positief – heel regelmatig aanvoelt. De organist heeft op dit orgel een goed contact met de ventielen en dat maakt dat je op dit instrument echt kunt musiceren!

Het kistpedaal zal door de meeste organisten niet gebruikt worden. Het vraagt veel gewenning en dan nog blijft het lastig de juiste toets te raken. Aangezien het pedaal is aangehangen, is het ook niet noodzakelijk het pedaal te bespelen. Een tas met manualiter-muziek staat garant voor uren speelplezier! Het kistpedaal functioneert het best in gebruik met lang aangehouden noten of wanneer het wordt gebruikt voor het spelen van een noot waar de handen net niet bij kunnen.

De uitgebreide dispositie geeft veel mogelijkheden. De Prestant 8 vt van het hoofdwerk heeft een mooi mild karakter dat in het groot octaaf wat omfloerst klinkt maar in hogere octaven opener van klank wordt. De meer open klank kenmerkt ook de Octaaf 4 vt. De combinatie Prestant 8 en Octaaf 4 klinkt door het open karakter net wat dun waardoor je al snel de Holpijp 8 vt erbij trekt voor meer grondtonigheid. De Octaaf 2 vt heeft een wat rondere klank. Een Quint 2 2/3 vt ontbreekt in de dispositie waardoor de Mixtuur het volgende register is wat erbij getrokken kan worden. De Mixtuur is eveneens mild van karakter en fungeert zeker niet als klankkroon, maar eerder als een kleine vulstem zoals een quint. De Sexquialter 3 st uit 1958 (Flentrop) past prima in het plenum en geeft de klank in de discant veel breedte. De kroon van het plenum is de Cimbaal. De Bourdon 16 vt geeft de totaal-klank een stevige bas en vormt zo een

Gerestaureerde klaviatuur...

prima fundament voor het plenum. Afhankelijk van de te spelen muziek kan qua plenum-registratie gevarieerd worden in het al dan niet trekken van de Sexquialter en/of de Cimbaal. Elke combinatie is overtuigend hoewel de Cimbaal en de Mixtuur in het klein octaaf en het één-gestreept octaaf soms wat gaan 'gillen'. Wanneer de Trompet 8 vt bij het plenum wordt getrokken, wordt vooral nog meer kleur toegevoegd aan het

...en het kistpedaal.

geheel. Het tongwerk mengt prima maar voegt geen kracht toe aan de klank, wat ook niet nodig is aangezien het plenum zonder de Trompet prachtig straalt. In kleinere registraties of in registraties met de Cornet of de Sexquialter van het positief is de Trompet een prachtig kleurrijk register met een mild karakter, maar toch lekker snaterend. De bas van de Trompet, net als de bas van het gehele hoofdwerk, niet heel krachtig,

terwijl je daar soms wel behoefte aan hebt.

De fluiten van het hoofdwerk en de fluiten van het positief zijn mooi verschillend. De hoofdwerkfluiten hebben een iets voorname karakter en zijn mooi belijnd. De fluiten op het positief hebben een ronder, wolviger karakter; er kan een prachtige intieme klank mee worden gecreëerd. Bijzonder is de Dwarsfluit: wat luider dan de andere fluiten, met een mooie streek en erg fraai als soloregister op het positief.

Het plenum van het positief heeft een meer 'afgerond' karakter dan het hoofdwerkplenum. De Octaaf 2 vt heeft een fluitachtige klank en houdt daarmee het midden tussen een Woudfluit en een Octaaf. De Quint 1 1/3 vt is hier de klankkroon en geeft de klank een mooi sprankelend effect. De Sexquialter van het positief is niet zo geschikt in het plenum. Het register is in klank meer een kleine Cornet. Hierdoor heb je ook op het positief een prima solo-register voor de gemeentezang.

De plenumklank van het positief voegt niet zo veel toe aan de toch al voorname plenumklank van het hoofdwerk wanneer de beide werken worden gekoppeld. Wel kan een mooi echo-effect worden bereikt tussen de beide plena. Mooie echo's zijn ook te maken met de prestanten en fluiten. Vermeldenswaardig is de combinatie Prestant 8 vt, Bourdon 16 vt en Holpijp 8 vt. De boventoonrijke klank in die combinatie doet in de verte een beetje denken aan een Quintadeen 16 vt en is een opvallend mooie combinatie, zoals er naast deze nog vele te maken zijn.

De uitgebreide dispositie, de fraai gerestaureerde, gereconstrueerde klaviatuur en de inspirerende klank zijn een genot voor oog en oor en nodigen uit tot spelen. Een groot compliment voor het fantastische resultaat van deze restauratie voor orgelbouwer Hans van Rossum, schildersbedrijf De Jongh en felicitaties aan de Hervormde Gemeente te Waspik.

[Jamie de Goei]

Positiefvlade.

